

Risale-i Nur'da Yeni Medeniyet

Ön Söz

Allah Teala'ya hamd-ü senalar, Resulullah'a, âline, ashabına ve bağlılarına salat ve selamlar olsun.

Bu mütevazi çalışma, medeniyet-i hâzıranın temel esaslarına ışık tutmayı hedefler. Ümmetin hayatında kader kişiliğine sahip olan [Said Nursî'nin](#) medeniyet-i hâzıra ile ilgili yapmış olduğu muhteşem tasviri gayet titiz akademik bir analiz ile eserlerinden de istifade ederek değerlendireceğiz. Yeni medeniyet üzerine değişik açılardan değerlendirmeler yapılmış olmakla birlikte, Nursi'nin bu konudaki bakışı ilk ve tektir.

Said Nursî'nin tezini inceden inceye düşünen bir kimse, onun bu medeniyetin örtüsünü aralayıp gerçeğini, hedeflerini, değerlerini, gayelerini ve de araçlarını gördüğünü anlar. Bu sebeptendir ki bu tebliğ, bilimsel ve planlı bir şekilde Said Nursî'nin medeniyet-i hâzıranın temellerine ilişkin bakışını aydınlatmak üzere kaleme alınmış, bu bakışın metotluluk, bilimsellik, objektiflik ve de gerçeklik boyutlarını ortaya koymayı hedeflemiştir. Aynı şekilde Said Nursî'nin bakışı ile İslam medeniyetinin esaslarını da aydınlatmaya çalışmıştır.

Bu gayelere matuf olan tebliğimiz, üç ana, bir de sonuç bölümünden oluşur. Birinci bölüm, Risale-i Nurlarda medeniyet-i hâzıranın temelleri, takdim ve analiz; ikinci bölüm, günümüz dünya gerçekleri ışığında medeniyet-i hâzıranın temelleri üzerinde detaylı durulacaktır. Üçüncü bölüm ise Risale-i Nurlarda İslam medeniyeti üzerinde detaylı durulacaktır. Sonuç bölümünde ise bu çalışmanın ulaştığı önemli neticelerden özetle bahsedilecektir. Said Nursî'nin bu bütüncül bakışının bütün dünyada fakülte, yüksek enstitü ve üniversitelerde branş düzeyinde geniş akademik çalışmalara konu olmasını arzu etmekteyim.

Sonuç olarak, bu konferansı tertip eden heyete, göstermiş oldukları misafirperverlikten, Nursi'nin düşüncelerine, harikulade aydınlatmalarına büyük bir aşkla sarılmalarından dolayı teşekkürlerimi sunarım. Allah Teala'dan bütün işlerinde başarı ve muvaffakiyet vermesini dilerim.

Birinci Bölüm:

Risale-i Nurlarda Medeniyet-i Hâzıranın Temelleri, Takdim ve Analiz

Medeniyet-i Hâzıra ve İslam Medeniyeti Kavramlarının Tanımı: 2

Medeniyet kavramı üzerine İbn Haldun çok önceden durmuş ve de medeniyeti "*ümranın sonu ve fesada uğraması, şerrin sonu ve hayırdan uzaklaşmak*"³ olarak

tanımlamıştır. İbn Haldun'a göre ümran, şehirlerde ve kentlerde insanların mutlak olarak bir araya gelmesini ifade eder. Birçok toplum ve siyaset bilimci, son üç asırda bu kavramı tanımlamaya çalışmışlardır. Bir kısım Batılı bilimciye ait en önemli tanımları verecek olursak, Will Durant'ın "*Kıssatü'l-Hazara*" (*Uygarlık Hikayesi*) kitabındaki tanımına bakabiliriz:

"Uygarlık, bireylerin kültürel üretimlerini artırmaya yardımcı toplumsal bir düzen olup dört unsurdan oluşur: ekonomik gelirler, siyasi sistemler, halkın âdet ve görenekleri ile bilim ve sanatı takip etmek. Çatışma ve endişenin bittiği yerde uygarlık başlar. Zira insan korkudan emin olduğunda içinde öğrenme dürtüleri, sanatsal ve fikirsel bir etkinlik ortaya koyma arzuları uyanır. Bu da ardı sıra doğal iç güdülerini tahrik ederek hayatı anlama ve geliştirme yolunda ilerlemesini sağlayacak dinamizmi ona verir." 4

Dr. Şehbender ise Arap dünyasındaki büyük toplumsal olayları incelediği kitabında medeniyeti şöyle tanımlar:

"Sanat, bilim ve yönetimdeki nisbi gelişme ile ayrışan toplumsal bir kültür durumudur. Son dönem yazarları, medeniyet kelimesini kullandıklarında genel olarak, eski zamanlardaki veya hâlâ birtakım kabilelerin içinde bulunduğu barbarlığın karşıtı olan çağdaş medeniyeti kastetmektedirler." 5

Muhammed Kadri ise "*Risale celile fi't-Temeddün*" adlı eserinde medeniyeti şöyle tanımlamaktadır:

"Medeniyet, insanların şehir ve kentlerde ünsiyet ve yardımlaşma amaçlı toplanmalarıdır. Bu anlamı ile çöllerde ve köylerde veya şehirlerde ve kentlerde oluşan insan birlikteliklerine mutlak olarak kullanılan **ümran kavramından daha hususidir."** 6

Bu alanda medeniyet-i hâzırayı veya İslam medeniyetini tanımlamaya ilişkin başka çabalar da bulunmaktadır. Ancak bu çalışma hepsini alacak kadar geniş çaplı bir çalışma değildir. Eski ve yeni kaynaklara atıflarda bulunarak vermiş olduğumuz tanımlar, "medeniyet-i hâzıra" ve de "**İslam medeniyeti**" kavramları ile ilgili genel bir tasavvur oluşturmaya yeterlidir. Ancak tabiatıyla belirtmek gerekir ki, genel tanımlar medeniyet-i hâzıranın dayandığı temellere işaret etmemekte, bu medeniyetin esaslarından bahsetmemektedir. Sadece bu medeniyetin güzel yönlerini vermekte, köy ve çöl sakinlerinin hakim karakteri barbarlığın aksine bir hayat tarzı sunduğundan bahsetmektedir. Dr. Nasr'ın zikretmiş olduğu İslam medeniyeti tanımı ise dolaylı olarak da olsa, İslam medeniyetinin temelleri sayılabilecek birtakım noktalara temas etmektedir. Ancak belirtmek gerekir ki, tanıma ilişkin vermiş olduğu izahlar, tafsilat ve yorumlar tanımı bilimsellikten uzaklaştırmış, İslam medeniyetine, gayelerine ve de oturduğu temellerine ilişkin

genel bir tasavvur havasına sokmuştur.

[Said Nursî'nin](#) İslam medeniyetinin temellerine ilişkin yapmış olduğu köklü değerlendirmeler üzerinde titizlikle durulması sureti ile bu medeniyetin hakikatinin, gayelerinin, esas ve düsturlarının da anlaşılabilceği görüşümdedir.

Risale-i Nurların Medeniyet-i Hâzıranın Temellerine Bakışı:

19. Yüzyılın ilk yarısında iki büyük dünya savaşından önce İslam ümmeti hezimetlere maruz kalmıştı. Yenilmiş ve yıkılmış olan İslam ümmetinin mensupları, çağdaş medeniyetin takdim ettiği her türlü fikir, metot ve üslubu, taşıdıkları bir çok serap ve kuruntuya rağmen alma eğiliminde idiler. Ümmetin alimleri de medeniyet-i hâzıraya karşı çelişkili ifadelerde bulunmakta, birbirine zıt düşünceler sergilemekte idiler. Kimisi hayranlığını ifade ediyor, kimi bu işi kutsama ve taklit etme derecesinde bir tutkuya dönüştürüyor, kimileri de toptan veya bazı alanlarda reddetme cihetine gidiyordu. Kimi de bütünüyle iyi yönleri de dahil olmak üzere olumsuz tavır takınmıştı. İşte bu atmosferde Nursî yeni nesillere bu medeniyetin gerçek yüzünü tanıtmaya işini üstlenmişti. Bu medeniyetin hakkında insafla hareket etmekteydi. Bir yandan iyiliklerinden söz ederken diğer yandan da kötü yönlerini beyan etmekteydi. Bunu yaparken de bu medeniyetin gerçekleştirmeyi hedeflediği üst maksadı, yüce düsturu, asıl gayeyi, ana niyeti izah edici, açıklayıcı bilgileri vermekten de geri durmadı. Bu medeniyetin bütün imkanlarını ve kazanımlarını, kendi temellerini ve esaslarını bütün insanlık alemine dayatmak ve kabullendirmek amacını açıkça ortaya koydu.

Said Nursî'nin, medeniyet-i hâzıranın temellerini muhkem bir şekilde ortaya koyan sonuçlarını değerlendirmeye başlamadan önce, bu temelleri açıklayıcı ve izah edici tarzda zikretmiş olduğu metinlere bakmanın uygun olacağı kanaatindeyiz. Birçok değerli eserinde ve risalelerinde bu temeller ve esaslar ile ilgili köklü bilgiler vermektedir. Mesela "Sözler" kitabında şöyle der:

"İşte, medeniyet-i hazıra, felsefesiyle hayat-ı içtimaiye-i beşeriyede nokta-i istinadı kuvvet kabul eder. Hedefi menfaat bilir. Düstur-u hayatı cidal tanır. Cemaatlerin rabitasını unsuriyet ve menfi milliyet bilir. Gayesi, hevesât-ı nefsanıyeyi tatmin ve hâcât-ı beşeriyeyi tezyid etmek için bazı lehviyattır. Halbuki, kuvvetin şe'ni, tecavüzdür. Menfaatin şe'ni, her arzuya kâfi gelmediğinden, üstünde boğuşmaktır. Düstur-u cidâlin şe'ni, çarpışmaktır. Unsuriyetin şe'ni, başkasını yutmakla beslenmek olduğundan, tecavüzdür." 7

"**Sünuhat**" adlı eserinde ise bu esaslara daha fazla izah, açıklama ve köklü bilgi verir. Medeniyet-i hâzırayı reddedişine ilişkin bir soruya cevap verirken şöyle der:

"Meclisten biri dedi: '**Neden şeriat, şu medeniyeti reddeder?**' Dedim: 'Çünkü, beş menfi esas üzerine teessüs etmiştir. Nokta-i istinadı kuvvettir. O

ise Şe'ni tecavüzdür. Hedef-i kastı menfaattır. O ise Şe'ni tezahumdur. Hayatta düsturu, cidaldır. O ise Şe'ni tenazudur. Kitleler mabeynindeki rabıtası, âhari yutmakla beslenen unsuriyet ve menfî milliyettir. O ise Şe'ni böyle müthiŐ tesadümdür. Cazibedar hizmeti, hevâ ve hevesi teşcî ve arzularını tatmin ve metalibini teshildir. O heva ise Şe'ni insanıyeti derece-i melekıyeden, dereke-i kelbiyete indirmektir. İnsanın mesh-i mânevîsine sebep olmaktadır. Bu medenîlerden çoğu, eğer içi dışına çevrilse, kurt, ayı, yılan, hınzır, maymun postu görülecek gibi hayale gelir. İşte, onun için bu medeniyet-i hazıra, beşerin yüzde 80'ini meşakkate, Őekavete atmıŐ; 10'unu mümevveh saadete çıkarmıŐ; diğer 10'u da, beyne beyne bırakmıŐ. Saadet odur ki, külle, ya eksere saadet ola. Bu ise ekall-i kalilindir ki, nev-i beşere rahmet olan Kur'ân, ancak umumun, lâakal ekseriyetin saadetini tazammun eden bir medeniyeti kabul eder." 8

Nursi'nin bunlardan başka birçok risale ve eserinde daha bu esaslara doğrudan veya dolaylı olarak değindiğini görmekteyiz. Bunun yanı sıra bu esasları teker teker ele alıŐı ve her birine gerekli izahı, detayı vermesi, bu esasları ne denli köklü bir Şekilde anladığını, bunlar üzerine bina edilmiŐ olan problem ve olayları kavradığını göstermektedir.

Risale-i Nur'da Medeniyet-i Hâzıranın Analizi:

Said Nursî'nin eleŐtirdięi medeniyet-i hâzıra esasları, bu medeniyetin bütün kötülüklerinin sebebi olan maddi esaslardır. [Said Nursî'ye](#) göre bu medeniyetin bilimsel yönleri kabule Őayandır. Bu meyanda Nursî, bu medeniyetin güzelliklerini almak gerektiğine dair olumlu görüş belirtir. Kendisine sorulan bir soruda Şöyle der:

*"Yahudi ve Nasara ile muhabbetten Kur'ân'da nehiy vardır. **'Yahudileri ve Hıristiyanları dost edinmeyin.'** (Mâide: 51) Bununla beraber nasıl 'Dost olunuz.' dersiniz?"*

Nursî bu soruya Şöyle cevap verir:

"Evvelâ: Delil kat'ıyyü'l-metîn olduğu gibi, kat'ıyyü'd-delâlet olmak gerektir. Halbuki tevil ve ihtimalin mecâli vardır. Zira, nehy-i Kur'ânî âmm değildir, mutlaktır. Mutlak ise takyid olunabilir. Zaman bir büyük müfessirdir; kaydını izhar etse, itiraz olunmaz. Hem de hüküm müŐtak üzerine olsa, me'haz-ı iŐtikakı, illet-i hüküm gösterir. Demek bu nehiy, Yahudi ve Nasara ile **Yahudiyet** ve **Nasraniyet** olan aynaları hasebiyledir. Hem de bir adam, zâtı için sevilmez; belki muhabbet, sıfat veya san'atı içindir. Öyleyse her bir Müslümanın her bir sıfatı Müslüman olması lâzım olmadığı gibi, her bir kâfirin dahi bütün sıfat ve san'atları kâfir olmak lâzım gelmez. Binaenaleyh, Müslüman olan bir sıfatı veya bir san'atı, istihsan etmekle iktibas etmek neden câiz olmasın? **Ehl-i kitaptan bir haremın olsa elbette**

seveceksin!" 9

Said Nursî'nin bu husustaki görüşlerini bilen biri olarak Dr. Muhsin Abdülhamit de bu görüşe vurgu yapar:

"Said Nursî'nin Batı medeniyetinin bilimsel yönlerine dair tutumu, İslam'ın öngördüğü tutumdur. Bu tutum, hayat düsturlarını keşfetmek üzere çalışmayı, bir medeniyet inşa etmek için bunlardan istifade etmeyi ve bütün Müslümanları sınıı medeniyetin gereklerini yerine getirmeye çağırır. Said Nursî, İslam toplumlarının yenilenmesinin modern tekniğe muhtaç olduğunu belirtirken diğer yandan da köklerine ve öz değerlerine sahip çıkması gerektiğini savunur. Japonların kendi değerlerini koruyarak nasıl Batı medeniyetinden istifade ettiklerine bakmak gerekir, der."10

Binaenaleyh medeniyet-i hâzıranın esaslarına ilişkin olarak burada zikredeceğimiz detaylı sözler, bu medeniyetin temelini oluşturan maddi esaslara ilişkin olacaktır. Medeniyetin faydalı yönünü teşkil eden bilimsel yönlerine hiçbir surette temas etmeyecektir.

Said Nursî'nin ulaşmış olduğu medeniyet-i hâzıranın esaslarına ilişkin objektif analiz ve nitelermelere bakacak olursak şu kanaate varırız: Said Nursî, ileri sürmüş olduğu tezinde, bilimselliğin, metotluluğun ve gerçekliğin en üst seviyesindedir. Diğer yandan Said Nursî, tezini işlerken medeniyet-i hâzıranın temellerini teşkil eden olumsuz esasları şekillendirmeye münasip zamanlamaya da dikkat etmiştir. Nitekim bu medeniyetin yeryüzüne hakim olmasının ardından dünyanın başına çöreklenen iktisadi, fikri, siyasi ve de içtimai ortamı da nazar-ı dikkate almıştır. Bunun da ötesinde bu esaslar üzerine kurulu olmasından kaynaklanan medeniyet-i hâzıranın olumsuz yönlerine ilişkin analiz, detay ve tahkik dolu bilgiler de vermiştir ki, bütün bunlar, onun bu tezini objektiflik ve de gerçeklik yönünden güvenilir kılmıştır.

Said Nursî'nin medeniyet-i hâzıranın esaslarını açıklamak için beklediği zaman da önemlidir. Birinci Dünya Savaşının sebep olduğu büyük çaplı olaylar veyıkıntılar medeniyet-i hâzıranın gerçek yüzünü bütün dünyanın gözleri önüne sermişti.

Zira görüldü ki, kuvveti hak bilen mantık, medeniyet-i hâzıranın zafer elde etmesinden önce en büyük ve en yüce mantık haline geldi. Nitekim menfaatçilik ve maslahatgüzarlık mantığı da güvenilen ve itimat edilen mantık halini aldı. İrkçılık ve asabiyet mantığı ise bu medeniyete iman etmiş olanlar için, düşmanı dosttan ayırt etmeden, uluslararası destek ve dayanışmada kabul gören tek ölçüt haline geldi. Artık arzuları cesaretlendirmek, çizgi dışı ahlaksızlıkları ve toplumsal çöküşü egemen kılmak, medeniyet-i hâzıranın benimsediği ve yerleştirmeye çalıştığı bir hayat üslubu oldu.

Medeniyet-i hâzıranın dün de bugün de bu esasları benimsemiş olduğu doğrudur. Ancak Birinci Cihan Harbinden önceki şartlar, bu şartların bu denli açıkça görülmesine müsaade etmiyordu. O dönemde medeniyet-i hâzıranın karşısında duran İslam medeniyeti ve diğer medeniyetlerin kalıntılarına karşı açılan vahşice bir savaşa kadar rezillikler bu denli ayyuka çıkmamıştı. İşte bu nedenlerle de Said Nursî'nin tezi bu açıdan da objektif, gerçekçi ve de aynı zamanda metotlu bir tezdur.

İkinci Bölüm:

Günümüz Dünya Gerçekleri Işığında Medeniyet-i Hâzıranın Temelleri:

Yukarıda [Nursi'nin](#) tezindeki metotluluk, objektiflik ve de bilimsellik boyutlarını tahlil ettik. Şimdi ise bu bölümün sonunda Said Nursî'nin medeniyet-i hâzıranın temelleri olarak saydığı esaslara kısaca değinmek istiyoruz. Bunu da bu esasları günümüz dünyasındaki gerçeklerden hareketle yapmak istiyoruz:

Birinci esas (kuvvet) ki, Said Nursî'ye göre günümüzde bu medeniyeti benimseyenlere göre içtimai hayatın temellerinden kabul edilmektedir. Bu esas dün olduğu gibi bugün de, kuvvet mantığını bütün hallerde gerekli gören medeniyet-i hâzıranın en önemli görünümüdür. Bu medeniyet şuna da inanmaktadır ki, düşüncede, sosyolojide, siyaset ve iktisatta kendi kabullerine, prensiplerine ve metotlarına karşı gelenler, kuvvet kullanmak sureti ile yola getirilmelidir. Bu sebeptendir ki, medeniyet-i hâzıranın biyolojik ve kimyasal silahları, toplu imha araçlarını yaygın olarak imal etmeyi, taviz ve tartışma kabul etmez bir zaruret olarak görmesi garip görülmemelidir. Hatta savunma bütçesi, ister açıklansın isterse de açıklanmasın en büyük bütçe gideri olmak zorundadır. Zira medeniyet-i hâzıranın kendi kabullerini ve ilkelerini dayandığı ve kendisini besleyen bir kuvvet olmaksızın kabul ettirmesi mümkün görülmemektedir.

Öyle ki, medeniyet-i hâzıra, Doğu Avrupa'da kendi esaslarına karşı duran birtakım güçleri kökünden bitirme noktasında hiç gevşeklik göstermedi. Diğer taraftan da bütün ordularını ve güçlerini Körfez bölgesine yığdı. Temel hedefi kendisi ile boy ölçüşebilecek durumda olan baskı ve başkaldırıda kendisine rakip olabilecek bir azgın gücü bölgede bitirmektir. Hâlâ günümüzde medeniyet-i hâzıranın bütün siyasetleri canlı bir şekilde kuvvet mantığı üzerine oturtulmaktadır. Afganistan'da ve diğer ülkelerde olan olaylar da bu minval üzere değerlendirilebilir. Bütün bunlar gösteriyor ki, medeniyet-i hâzıranın dayanağı bütünü ile kuvvete dayalıdır.

Medeniyet-i hâzıranın ikinci esası ise menfaati ve maslahatı her şeyin önüne geçirmektir. Medeniyet-i hâzıra, ilişkileri sadece kendi maslahatları üzerine kurar. Buna göre de maslahatlarının değişmesi ve bozulması ile ilkeleri, ilişkileri ve de yönelişleri değişebilir. Bu bağlamda bugün dostu olan, yarın düşmanı da olabilir. Yarının düşmanı, değişen maslahatlar çerçevesinde candan bir dostu haline de gelebilir. Dahası, zenginler ve fakirler arasındaki nefret ve kin duygularını körükleyen de bu medeniyetin maslahatlarını ve menfaatlerini koruma eğilimidir. Bunun sebebi olarak da katmanlar arasında kin, haset, çekişme ve nefret hisleri

depreşmektedir. Buna rağmen medeniyet-i hâzıra, dost ve düşman kavramında menfaat ve maslahatlarını korumayı ölçüt olarak kabul eder. Bu noktayı izah için Dr. El-Cabiri, şöyle der:

"Batı (yani, medeniyet-i hâzıra) demek menfaattir. Menfaat dışında bir şey değildir. Her türlü diyalog veya karşı düşüncenin hareket noktası (Batı = Menfaat) denkleminin dışında bir yer değildir. Aksi bir durum Batıda yaygın olan yanıltıcı, göz boyamaya yönelik söylem ağına kaymak veya düşmektir. Gözlerin menfaatlere yönelmesine engel olmaya, başka şeylerle onları meşgul etmeye yönelik çalışmalardır. Batı kamuoyunu yanıltmak için ise çağdaşlık, kültür, din ve köktencilik gibi kavramları ise kullanır." 11

Bu esası günümüz şartlarında anlamakta güçlük çekeceğimizi sanmıyorum. Çünkü günümüz dünyası, günbegün medeniyet-i hâzıra mühendislerinin uluslara ve devletlere karşı geliştirdikleri siyasetler ile değişimler geçirmektedir.

Bütün bu değişim, menfaatlerin ve maslahatların değişmesi ve bozulmasından kaynaklanmaktadır. Aynı zamanda medeniyet-i hâzıranın kendi ilkelerini uluslara ve milletlere zorla kabul ettirme imkanı hazırlamaktadır. Kaldı ki, zaten diğer medeniyetler, bu medeniyete karşı duracak devasa maddi imkanlardan, ucu bucağı olmayan korkunç askeri kuvvetlerden mahrumdur.

Üçüncü esas olan çatışma ve çarpışma esası, neredeyse ilk iki esasın doğal neticesidir. Zira güçlü olan, azmaya başlar. Bu da diğeri ile çatışmaya götürür. Nitekim menfaate olan aşırı düşkünlük, onu yardımlaşma ve tekamülün önüne geçirme eğilimi, kendi medeniyetinin önünde engel olan, menfaat ve maslahatlarını temin etme yolunda set çeken diğer ulusları, milletleri ve de medeniyetleri savaşılabacak düşman olarak gösterir. Mamafih her halükarda medeniyet-i hâzıra kendi yanında bir başka medeniyete hayat hakkı tanımaz. Medeniyetler arası diyalog veya bugünün moda deyimi ile "dinler arası-medeniyetler arası diyalog" diye bir şeye de inanmaz. Aksine dün olduğu gibi bugün de medeniyet-i hâzıra, diğer medeniyetlerin kendine bir vebal ve uğursuzluk olarak görüp, elinden gelen bütün imkanları diğer medeniyetleri veya onların kalan kalıntılarını bitirmek için kullanır. Böylelikle kendini korumayı, daha fazla menfaat ve kazanç elde etmeyi hedefler.

Dördüncü esas olan ırkçılık esasının, medeniyet-i hâzıranın temellerini oluşturan en önemli mihverlerden ve esaslardan biri olduğunda şüphe yoktur. Bu esası sair siyasetinde, programında ve stratejilerinde de özenle korumaya çalışır. Bu medeniyeti benimsemiş olan beyaz ırkın, beyaz olmayan ve bu medeniyeti benimsememiş olan bütün ırkların önüne geçirilmesi gerekir. Aynı zamanda her işte ve her hususta mutluluğun ve de yüksek mevkiin beyaz ırka ait olmasını öngörür. Diğer ırklarla bu medeniyeti benimsememiş olanlar ise dönüştürülmeli, dönüştürülme imkanı bulunmayanlar ise yok edilmelidir! Bu nedenledir ki, dün olduğu gibi bugün de dünya, katmanlar arası çekişmelere sahne olmaktadır. Bu konuda [Said Nursî](#) şöyle der:

"Şimdiki fırtınalı asırda gaddar medeniyetten neş'et eden hodgâmlık ve asabiyet-i unsuriye ve umumî harpten gelen istibdadat-ı askeriye ve dalâletten çıkan merhametsizlik cihetinde öyle bir eşedd-i zulüm ve eşedd-i istibdadat meydan almış ki..." 12

Dünya, dün olduğu gibi bugün de ırkçılığın kardeşlik ruhuna galebe çaldığı bir ortamı yoğun olarak yaşamaktadır. Beyaz ırk hâlâ ulusların ve milletlerin siyasetlerini çizme noktasında belirgin bir rol oynamakta; ulusların akıbetlerine, mukadderatına ve zenginliklerine göz dikmiş bulunmaktadır. Beyaz ırkın dışındaki hiçbir kimsenin medeniyet-i hâzıra nezdinde bir kıymeti yoktur. Miladi on dokuzuncu yüzyılda ve daha sonraları baş gösteren bütün sömürü ve köleleştirme hareketleri, özellikle medeniyet-i hâzıraya karşı olan ulusları, genelde bütün ulusları hedef alarak bu esası yerleştirme çabası içinde olmuşlardır. Beyaz ırk, yerkürenin her tarafına girmiş, insanları köleleştirmiş, servetlerine ve zenginliklerine el koymuş, kaderlerine ve akıbetlerine hükmetmeye kalkışmıştır. Beyaz ırkın dışındaki insanların insanlıklarını ayaklar altına almıştır. Bugün hâlâ olanca kuvvetiyle ırkçılık, medeniyet-i hâzıranın omurgasını oluşturmaktadır. Medeniyet-i hâzıra, bütün imkanları ve araçları ile beyaz ırkın değerlerini hakim kılmaya, diğer ulusların ve milletlerin değerlerini ise yok etmeye çalışmaktadır.

Beşinci esas ise heva-i nefsi cesaretlendirmek, ulusları boş işlerle meşgul edip sömürülmeye ve boyunduruk altına girmeye hazır hale getirmektir. Gözü olan herkes, medeniyet-i hâzıranın bu iğrenç siyasetini görebilir. Rezillikleri yaymak, liberalizmi teşvik etmek sureti ile medeniyet-i hâzıra, insanlığı hayvan derekesine indirmeye çalışır. Her düzeyde fesadı özendirerek, ahlaki çöküntüyü teşvik ederek, cinsel istekleri kamçılayan her şeyi mubah kılarak çaresiz ulusların gafletlerinin, geri kalmışlıklarının artmasına zemin hazırlamış olur. Medeniyet-i hâzıranın kanunlarında serbest bırakılan cinsel sapıklıklar, herkesin gözü önünde cereyan etmektedir. Bu ahlaksız yapı, neredeyse medeniyet-i hâzıranın hakim olduğu bütün devletlerde yaygın hale gelmektedir.

Mamafih bugün için beşeriyetin önünde tek kurtuluş yolu, tek sağlam kale, alternatif bir medeniyetin değerlerine yapışmaktır. Bu da ruhu yücelten, nefsi arındıran, insanı hayvani derekelerden olgun insan derecelerine yükselten; ruhsal, içtimai ve fikri terakkisini temin eden İslam medeniyetidir.

Said Nursî'nin dile getirmiş olduğu medeniyet-i hâzıranın temelleri, yukarıda saydığımız beş esastır. Bu tezin ne denli objektif, metotlu, bilimsel ve gerçekçi olduğunu görmüş olduk. Bu açıdan onun bu tezi metot açısından neredeyse tek imtiyazlı tez sayılır. İçerik açısından derinliği olan, boyutlarında ve hedeflerinde harikulade nitelik taşıyan bir tezdur. Allah Teala'dan dileriz ki, rahmetinin feyzi ile bizleri nimetlendirir de, Said Nursî'nin bu kuşatıcı ve mütekamil tezini daha detaylı ve çaplı olarak analiz etme, inceleme imkanı bulabiliriz. Şunu da belirtmek gerekir ki, Said Nursî açısından medeniyet-i hâzıranın temellerinden bahsetmenin

mütekamil olabilmesi için yine Said Nursî'ye göre İslam medeniyetinin temellerini tespit etmek gerekir. Bu nedenle de aşağıdaki bölümü, bugün çağdaş İslam araştırmacılarının tezlerinde "İslam uygarlığının temelleri" diye adlandırılan İslam medeniyetinin esaslarına tahsis ettim. Burada bu esaslara kısaca bir göz atıp, içeriklerine dair özet analiz vermeye çalışacağız. Mamafih bu tebliğin ana hedefi, medeniyet-i hâzıranın temelleri hakkında söz söylemek olduğundan bu konuyu uzun tutmayacağız.

Üçüncü Bölüm:

Risale-i Nurlarda İslam Medeniyetinin Temelleri, Takdim ve Analiz

Said Nursî, medeniyet-i hâzıranın temellerine ilişkin gayet muhakkikane ve köklü bilgileri, bilimsel, metotlu ve gerçekçi bir surette bizlere arz etti. Nursi, hemen bunun peşinden de İslam medeniyetinin veya Kur'an medeniyetinin esaslarını takdim ve tahlil ederek alternatifini sunmaktadır. Ona göre İslam medeniyeti, bir açıdan temel medeniyet, ana medeniyettir. Diğer açıdan da bugünkü dünya şartları nazar-ı dikkate alındığında beşeriyetin sığınması ve yönelmesi gereken liman medeniyettir. Nursi böyle yapmakla, medeniyet-i hâzıranın temellerine ilişkin yaptığı bilimsel tenkidi tamamlamak için akabinde ruh, metot, içerik ve netice açısından daha mükemmel ve kapsamlı alternatif medeniyetin temellerini takdim etmektedir.

I. Said Nursî'ye Göre İslam Medeniyetinin Temelleri:

Said Nursî, İslam medeniyetinin dayalı olduğu esasların en önemlilerine işaret etmiştir. Birçok eserinde, bunlardan bahsetmiştir.

"Mektubat" isimli eserinde bu esaslarla ilgili yoğun, özet bir bilgi verir:

"Şeriat-ı Ahmediyenin (a.s.m.) tazammun ettiği ve emrettiği medeniyet ise: *Nokta-i istinadı, kuvvete bedel, haktır ki, şe'ni adalet ve tevâzündür. Hedefi de, menfaat yerine fazilettir ki, şe'ni muhabbet ve tecâzüptür. Cihetü'l-vahdet de, unsuriyet ve milliyet yerine, rabıta-i dinî ve vatanî ve sınıfidir ki, şe'ni samimî uhuvvet ve müsalem ve haricin tecavüzüne karşı yalnız tedâfüdür. Hayatta, düstur-u cidal yerine düstur-u teâvündür ki, şe'ni ittihad ve tesanüttür. Hevâ yerine hüdâdır ki, şe'ni insaniyeten terakki ve ruhen tekâmüldür."* 13

[Said Nursî'nin](#) "İslam şeriatının öngördüğü ve teşvik ettiği medeniyetin esasları" olarak zikrettiği önemli metinleri burada zikrettik. Said Nursî birçok eserinde yoğun bir bilimsellik içinde bu esaslar hakkında tafsilatlı izahlar vermeye özen göstermiştir.

II. Said Nursî'ye Göre İslam Medeniyetinin Temellerini Analiz:

İslam hilafetinin son kalıntısı da artık yok olmak üzereyken, Birinci Cihan Harbi

olayları zevalini hızlandırmışken, her türlü hileyi ona karşı kuran güçlü devletler tarafından çökertilmiş, büyük devletlerin leş kargaları gibi kemiklerine üşüştüğü ve son vuruşu vurmak için uygun zaman kolladığı bir dönemde Said Nursî şu noktaya dikkatleri çeker:

"(Rüyasındaki diyalogdan birini kastederek) Biri dedi: 'Bu mağlûbiyetin neticesi ne olacak; galibiyette ne olurdu?' Dedim: 'Musibet şerr-i mahz olmadığı için, bazan saadette felâket olduğu gibi, felâketten dahi saadet çıkar. Eskiden beri i'lâ-yı kelimetullah ve beka-yı istiklâliyet-i İslâm için, farz-ı kifaye-i cihadı deruhte ile kendini yekvücut olan âlem-i İslâm'a fedaya vazifedar ve hilâfete bayraktar görmüş olan bu devlet-i İslâmiyenin felâketi, âlem-i İslâmın saadet-i müstakbelesiyile telâfi edilecektir. Zira, şu musibet, maye-i hayatımız ve âb-ı hayatımız olan uhuvvet-i İslâmiyenin inkişaf ve ihtizazını hârikulâde tacil etti." 14

Düşmanların üşüştüğü; mağlup olanın galip olana karşı inancını, hayat usullerini ve tarzlarını taklide yöneldiği, benzemeye çalıştığı bir dönemde, İslam'ın sunduğu alternatifi tafsilatlı ve ilmi bir üslupla takdim etme zarureti vardı. Aynı zamanda bu takdimin, delili delil ile çürüten ilmi esaslara dayalı, sebepleri müsebbiplerine bağlayan tarzda, duygusallıktan, hamasetten ve de geçmişle övünme gibi kusurlardan uzak bir dille yapılması gerekiyordu. Said Nursi'nin de medeniyet-i hâziranın temellerinden bahsederken diğer yandan İslam medeniyetinin temellerinden bahsetmesi, onun tezinde, analizinde ve tahkikinde ne denli gerçekliğe, bilimselliğe ve de metotluluğa bağlı kaldığının tekidinden başka bir şey değildir.

Nursi sadece esaslara değinmekle yetinmemiş, bu esasların hedef, düstur, gaye, metot ve de temel olarak medeniyete nasıl etki ettiklerine dair de görüşlerini temellendirmiştir. Buna göre:

Birinci esas, kuvvet yerine hakkı almaktır. Bunu söylerken İslam medeniyetinin diğerlerine saldırmayı ve zulmü reddettiğini söyler. İslam medeniyeti, adalet üzerine kaimdir, emniyeti tesis eder, zayıflara barış getirir. Zayıfların zalimlerde ve saldırganlardaki haklarını alıp geri verir. İslam medeniyeti bir denge, bağlılık ve asayiş medeniyetidir. Zira adaletin kaybolduğu bir toplumda zulüm canlanır, denge bozular, işler karışır; bunlar da toplumun zevalini hızlandırır.

İkinci esas ise fazileti korumak, menfaatçiliğe ve maslahatçılığa karşı himaye etmektir. Bu da İslam medeniyetindeki bir diğer önemli ahlaki temeli oluşturmaktadır. Çünkü bu sayede insanlar arasında sevgi, birliktelik ve diğerkamlık duyguları yayılmaktadır. Aynı zamanda da toplum bireyleri arasında kin, sınıfsallık, nefret ve adavet gibi duyguları kaldırmaktadır. Bu da göstermektedir ki, bugün görmüş olduğumuz savaşıma, itişme ve didişmeler, suç oranlarındaki artışların hepsinin sebebi, fazilet ve erdem duygularının kaybolması; arsızlığın, aç gözlülüğün, tamahkarlığın ve mal sevgisinin insanlarca aşırı olarak tüketilmesidir.

Üçüncü esas ise din, vatan ve sanat birliğidir. Bu esas, medeniyetlerin bekası, devamı ve sürekliliği açısından hayati bir temeli oluşturmaktadır. Zira ırkçılık ve taassup üzerine kurulu olan medeniyetlerin zevali muhakkaktır. Çünkü bu durum insanları şubelere, kabilelere bölerek tanışmalarını, yardımlaşmalarını öngören kainat nizamı ile çelişmektedir. Oysa Allah Teala şöyle buyurmaktadır:

"Ey insanlar! Şüphesiz ki, sizi bir erkek ve dişiden yaratmışız, birbirinizi tanıyasınız diye de şubelere ve kabilelere ayırmışızdır. Muhakkak ki, Allah katında en keriminiz, en takvalınızdır. Muhakkak ki, Allah alimdir, habirdir." (Hucurat, 49/13).

Bu durum ayrıca, lisanların ve renklerin birbirinden farklı olmasını varlığının delillerinden kılan Allah Teala'nın iradesi ile de bağdaşmaz. Allah Teala buyuruyor ki:

"Yine göklerin ve yerin yaratılışı ile dillerinizin ve renklerinizin farklı oluşu da O'nun âyetlerindedir. Şüphesiz ki bunda bilenler için nice ibretler vardır." (Rum, 30/22).

Bu ebedi ilahi iradeden hareketle İslam medeniyeti, din bağıını kabul ettiği gibi, diğer yandan da meslek bağıını, vatan bağıını yerleştirir. Bu bağlarda fertlerin birbirlerine saldıırma dürtülerini, diğerinin kendi emrine girmesini icbar etme isteklerini kabul etmez. Bunun aksine bu bağları kuvvet, dayanışma, yardımlaşma ve bütün insanlığın maslahatını temin için destek olma çabası olarak görür. İslam medeniyetinin hakim olduğu zamanlarda Endülüs'te, Türkiye'de, Irak'ta, Şam'da ve diğer yerlerde yardımlaşmanın ve dayanışmanın varlığına en büyük şahit, tarihtir. İslam medeniyetinin gölgesinde Hıristiyan Hıristiyanlığını, Yahudi Yahudiliğini yaşayabilmiştir. Kaldı ki, bu medeniyetin gölgesinde yaşayanlar arasında hangi dinden olursa olsun, hangi ırktan olursa olsun sevgi, diğerkamlık ve kaynaşma yaygınlaşmıştır.

Dördüncü esas ise cidal, çekişme ve kavga yerine yardımlaşmayı ve dayanışmayı öngörmektedir. Bu esas, İslam inancının temel özelliğidir. Çünkü Müslüman ile gayr-i müslim arasındaki ilişki, barışa dayalıdır. Kan, namus ve mal, asıl itibarı ile emniyet altındadır. Muteber ve bilinir meşru bir gerekçe olmaksızın bu değerlere dokunulamaz. İslam, inancı farklı diye birini öldürmeyi hoş görmez. Nitekim bir Müslüman'ın Müslüman olmayanın malına, canına ve namusuna inanç farklılığından dolayı saldıırmasını da haram kılmaktadır. Bunun yerine herkese karşı yardımsever olmayı ve insafılı davranmayı emreder. Cihat gerekçesi ile şiddete ve tedhişeye yönelmeyi reddeder. İslam'da silahlı cihat, saldıırma hedefli değil savunma hedeflidir. Bu durumu ispat etmeye ihtiyaç yoktur; zira cihadı emreden Kur'an ayetleri, bu hususta gayet açıktır. Binaenaleyh İslam medeniyeti, dinler arası, medeniyetler arası diyaloğa inanır gibi görünüp karşıtlarına karşı amansız işkenceler yapan medeniyet-i hâzıranın aksine hayattaki düsturu, ilişkilerdeki metodu

"beşeriyet arasında yardımlaşma, tesanüt ve birlikteliği" esas alır. Çekişmeden ve çekişmeye sebebiyet veren her şeyden uzak durmaya özen gösterir.

Beşinci esas ise hidayeti, hayatın karanlıklarında ışık alınacak bir kandil yapmaktır. Dünyanın ve fani lezzetlerinin bütün yoldan çıkarma çabalarına karşı bir liman olarak görmektir. Çünkü bu esas, hakikatte İslam medeniyetinin üzerine oturduğu bütün esasları koruyacak güçlü bir kalkan, doğal bir koruma görevi görmektedir. Zira bu esas, medeniyetin irşat ve ışık kaynağı mesabesindedir. Şüphe yok ki, medeniyet-i hâzıranın bir irşat ve ışık kaynağından mahrum olması, onu bugün içinde bulunduğu ahlaki çöküntüye, değerler dünyasındaki düşüklüğe götürmüştür. Yukarıda da açıkladığımız gibi, medeniyet-i hâzıranın iyi ahlaki ve değeri kötüsünden ayırt edebilecek bir dayanağı bulunmamaktadır. Nefs-i emmarenin hareketlerini dizginleyecek, arzularına ve de isteklerine sınır koyacak bir kaynaktan mahrum olduğu gayet açıktır. İslam medeniyeti ise ilahi hidayetten beslenen kaynakların bütün emirlerini tam bir şekilde kabul etme esası üzerine kuruludur. Bu nedenle de ahlaki çöküntünün her şeklini reddeder, düşünsel ve ahlaki bütün bozulmuşlukları atar. İslâm medeniyeti bu sayede Allah'ın insanları yarattığı fitrat-ı selimeye uygun, mütekamil ve realiteye uygun bir medeniyet olmuştur.

Yukarıda anlattıklarımızdan şu sonuca ulaşıyoruz: [Said Nursî'nin](#) İslam medeniyetinin temelleri tezinde de diğerinde olduğu gibi, objektiflik, metotluluk, bilimsellik ve gerçeklik had safhadadır. Böyle olduğu için İslam uygarlığı ile ilgili bilimsel branş çalışmaları yapanların özen göstermeleri ve üzerinde durmaları gereken bilimsel bir tez olmuştur.

SONUÇ:

Çalışmanın sonunda araştırmanın önemli sonuçlarını özet olarak takdim etmek istiyoruz.

I. Bu çalışmada medeniyet-i hâzıraya ve İslam medeniyetine ilişkin yapılan birçok tanıma yer vermeye çalıştık. Netice itibarı ile "**medeniyet-i hâzıra**"nın ve "**İslam medeniyeti**"nin herkes tarafından kabul edilen bilimsel, dakik bir tanımının bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada Dr. Nasr Arif'in, İslam medeniyetinin temel hedeflerine ilişkin olarak verdiği genel tasavvur kabul edilir gibi görünse de bunun, çoğunluk çağdaş yazarların "*İslam uygarlığı*" diye bahsettikleri İslam medeniyetinin hiçbir şekilde tanımı olabilecek mahiyette olduğunu söylemek mümkün değildir.

II. Bu araştırma, Said Nursî'ye göre medeniyet-i hâzıranın üzerine oturduğu önemli esasları takdim etmiş ve bunları beş esasta özetlemiştir. Bunlar; içtimai hayatın direği olması vasfıyla kuvvet, medeniyetin en büyük hedefi olması vasfıyla menfaat, medeniyet-i hâzıranın muharrik unsuru olması hasebiyle cidal, ilişki ve bağların kontrolünde ana eksen olması vasfıyla ırkçılıktır. Beşinci esas ise rezillikleri cesaretlendirmek, nefs-i emmarenin arzularını yerine getirmeye çalışmaktır. Bu

çalışmada elimizden geldiği kadarı ile Said Nursî'nin eserlerinde bu esaslara ilişkin bilgileri toplamaya çalıştık. Netice olarak şu kanaate ulaştık ki, Said Nursî, risalelerinin, eserlerinin ve mektuplarının önemli bir bölümünü bu esaslara ilgili köklü bilgilere ayırmıştır. Gelecek nesillerin bu esasları ve medeniyet-i hâzıranın diğer muharrik esaslarını bilmelerine yardımcı olmak istemiştir.

III. Bu çalışmada, Said Nursî'nin bakış açısından, onun eserlerinde, ve kitaplarında takdim ettiği şekli ile medeniyet-i hâzıranın temelleri bilimsel, objektif ve metotlu bir analize tabi tutulmuştur. Said Nursî'nin bu esasları takdim etme üslubunda hem objektiflik, gerçeklik hem de bilimsellik fazlası ile bulunmaktadır. Kaldı ki o güne kadar kullanılan fikir, olay ve hadise tarihindeki metoda da son derece bağlı kalmıştır. Bu özellikleri ile onun bu tezi; zengin bir bilimsel kurguya sahip, dolu bir içerikle, üslup olarak tek, metot olarak da şaheserdir. Yine bu çalışma ortaya koymuştur ki, Nursi'nin tezindeki gerçeklik anlayışı, bu tezler için uygun ve ideal zamanlamayı tercih etmekle kalmamış, medeniyet-i hâzıranın hedef ve gayelerini bilimsel analizlerle ortaya koymasında da görülmüştür. Çağdaş medeniyet düşüncesi araştırmacılarının bu yönleri ile bu teze gerekli ilmi önemi atfetmeleri ve bu tezi araştırmalarına konu yapmaları gerekmektedir.

IV. *Nursi medeniyet-i hâzıranın olumsuz yönlerini tenkit eder, güzelliklerini inkâr etmez.* Aksine bu medeniyetin güzel yanlarından istifade edilmesini ısrarla teşvik etmekte, birçok olumlu yönünü almak gerektiğini belirtmektedir. Eserlerinin bir çok yerinde bu medeniyetin olumlu bilimsel yönlerinden istifade edilmesine dair görüş bildirmekte, bu hususta Japonları örnek olarak göstermektedir. Onların bu medeniyetin terakkiyatından istifade ettikleri halde sapmadan ve sulandırmadan kendi değerlerini ve kültürlerini tam bir şekilde koruduklarına dikkatleri çekmektedir. Nursi'nin medeniyet-i hâzıranın esaslarını tenkit ettiği, bu medeniyetin kötülüklerinin iyi taraflarına galebe çalması hasebiyledir. Bu nedenle de genelde hep sözlerini bu medeniyetin olumsuz yönleri üzerine kullanmıştır. Mamafih bu medeniyetteki olumlu ve güzel yönler ile ilgili tenkidi yoktur.

V. Bu çalışmada elimizden geldiği kadarı ile, Said Nursî'nin takriben bir asır önce ulaşmış olduğu medeniyet-i hâzıranın temellerine ilişkin değerlendirmelerini bugünkü medeniyet-i hâzıra açısından her yönü ile bilimsel bir analize tabi tutmaya çaba sarf ettik ve şu kanaate vardık ki, bu esaslar bugün de dün olduğu gibi aynen durmaktadır. Dahası, her geçen gün uluslararası düzeydeki olaylar, bu medeniyetin temeli, hedefi, düsturu ve hayat prensibine ilişkin Nursi'nin gayet dakik ve bilimsel bir şekilde yaptığı nitelermelerin doğruluğunu ortaya koymaktadır. Bu da, zengin, tek ve de eşsiz bir eser olan bu tezinin daha yoğun ve derinlemesine birçok çalışmaya konu yapılması zorunluluğunu ortaya koymaktadır.

VI. Bir alternatif göstermeksizin medeniyet-i hâzıranın temellerini tenkit etmekle yetinmenin yıkmaktan öteye geçemeyeceği, inşa etmek kastı taşımayacağı gerçeğinden hareketle, Said Nursî'ye göre Kur'an-ı Kerimin mübarek kıldığı medeniyetin önemli esaslarına da projeksiyon tutma hususunda bu çalışmada azami gayret sarf edilmiştir. Nursi'nin bu medeniyetin esaslarına ilişkin görüşleri

araştırılmak sureti ile ortaya konulmuştur ki, bunlar özetle hak, fazilet, dini ve mesleki birliktelik, yardımlaşma ve ahlak ve değerler hususunda ilahi hidayete ram olmaktadır. Bu çalışma, medeniyet-i hâzıranın temelleri ile İslam medeniyetinin temelleri arasında bir karşılaştırmaya gitmemiştir. Bu başka bir konu olup AllahTeala'nın izni ile bir başka zaman ele alınabilir.

Buraya kadar zikrettiklerimiz, bu çalışmanın ulaştığı sonuçlardan bir bölümdür. Bu tebliği okuyan okuyucu, bunların dışında sonuçlara da ulaşabilir.

Tebliğimin sonunda bu sempozyumu tertip eden kardeşlerimize, hoş davetleri ve güzel misafirperverlikleri için teşekkür ederim. [Said Nursi'nin](#) düşünceleri etrafında daha nice ilmi toplantılara ve sempozyumlara sizleri muvaffak kılmasını Allah Teala'dan niyaz ederim.

DİPNOTLAR:

**** Prof. Dr. Kutb Mustafa Sano:** 1960 yılında Konakari Gine Cumhuriyetinde doğmuştur. Malezya Uluslararası İslam Üniversitesi Fıkıh ve Fıkıh Usulü Bölümü öğretim üyesidir. İslam Konferansı Teşkilatı bünyesindeki İslam Fıkıh Komisyonu üyesi, aynı zamanda Amerika ve Avrupa çapındaki İslam Hukukçuları heyeti üyesidir.

2 Uygarlık düşüncesi üzerine çalışan birçok araştırmacı, "uygarlık" kavramını kullanmayı medeniyet kavramını kullanmaya tercih etmektedirler. Neredeyse modern çalışmaların hemen hepsinde uygarlık kavramı kullanılmaktadır. Ancak bu çalışmada biz, [Said Nursî](#) "uygarlık" kavramı yerine "medeniyet" kavramını tercih etmiş olduğu için, uygarlık kavramı yerine medeniyet kavramını kullanmayı tercih ettik.

3 İbn Haldun, *Mukaddime*, thk, Wafi, Kahire, 1981, s. 578-579.

4 Wol Dirant, *Kıssatü'l-Hazara*, trc. Zeki Necib Mahmud, Kahire, 1956, s. 3.

5 Abdurrahman Şehbender, *el-Kazaya'l-İctimaiyyetü'l-Kubra fi'l-Alemi'l-Arabi*, Kahire, 1963, s. 35.

6 Muhammed Kadri, *Risale Celile fi't-Temeddün*, Kahire, 1287 h.

7 RNK, s. 183.

8 RNK, s. 2049.

9 RNK, s. 1943-1944.

10 bk, Muhsin Abdülhamit, *en-Nursî Mütekellimü'l-Asri'l-Hadîs*, Kahire, Sözlür

Neşriyat, s. 200-201 özet alıntı.

11 *bk, el-Cabiri, Kadaya fi'l-Fikri'l-Muasır, Beyrut, 1997, s. 128.*

12 *RNK, s. 997.*

13 *RNK, s. 573.*

14 *RNK, s. 2048.*